

## نقش «مودت فی القربی» در مکتب شهید سلیمانی (با محوریت اخلاق و معنویت توحیدمحور)

محمدهادی منصوری\*

### چکیده

از اهداف مهم ارسال پیامبران، تعالی اخلاق و معنویت توحیدمحور است. بر پایه آموزه‌های وحیانی، اهتمام به ادای اجر رسالت یعنی مودت فی القربی، بسترساز معنویت و اخلاقی است که در بیانیه گام دوم، به مثابه دو راهبرد مهم نیل به تمدن نوین اسلامی معرفی گردید. شهید قاسم سلیمانی، نمونه‌ای برجسته از تربیت‌شدگان اسلام است که با پیوند اخلاق و معنویت توحیدمحور در راستای تحقق حرکت انبیا و امامان علیهم‌السلام جان خویش را فدا نمود. نوشتار پیش‌رو با روش توصیفی - تحلیلی، کارآمدی مودت در اخلاق و معنویت را با محوریت مکتب سلیمانی و نیز با تأکید بر آیات و روایات بررسی می‌نماید. بر اساس یافته‌های پژوهش، مودت فی القربی علاوه بر ایفای نقش بازدارندگی در راستای پاکسازی نفس، نقش تمهیدی در تعالی اخلاق و معنویت در سه محور ارتباط انسان با خدا، اهل بیت علیهم‌السلام و مردم دارد. در پرتو چنین مودتی بود که شهید سلیمانی با رابطه‌ای متواضعانه و صادقانه به جامعه خدمت‌رسانی کرد.

### واژگان کلیدی

مکتب شهید سلیمانی، مودت فی القربی، اجر رسالت، اخلاق و معنویت توحیدمحور.

### طرح مسئله

هر یک از انبیای الهی به نوبه خود در رشد و تکامل اخلاق و معنویت جامعه نقش داشته و در این راستا زمینه‌ساز و مژده‌دهنده بروز و ظهور پیامبر آخرالزمان ﷺ بوده‌اند. بر پایه روایت «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (مجلسی، ۱۴۰۳:ق: ۶۸ / ۳۸۲)، رسالت رسول اکرم ﷺ بر مبنای اخلاق و معرفت توحیدی پایه‌ریزی شده است تا ظهور جامعه متعالی مهدوی (انبیاء / ۱۰۵)<sup>۱</sup> محقق شود و طرح کلی حرکت انبیا به سرانجام رسد. بر پایه آیات قرآن، دین الهی، اسلام است (آل عمران / ۱۹) و هیچ امتی در هیچ زمانی بدون راهنما رها نشده است (رعد / ۷).<sup>۲</sup> انبیای الهی، گرچه از نظر زمان، مکان و سایر لوازم مادی از یکدیگر جدا بودند، درحقیقت بهم پیوسته‌اند (جوادی آملی، ۱۳۹۴: ب: ۶ / ۲۲). مهم‌ترین هدف رسالت انبیا، تکامل انسان در حوزه اخلاق و معنویت و رسیدن به سعادت بود؛ چنان‌که هدف رسالت حضرت خاتم پیامبران ﷺ که رحمة للعالمین (انبیاء / ۱۰۷) و دارای خلق عظیم (قلم / ۴) بود، اتمام مکارم اخلاق بوده است. پیامبران آمده‌اند تا زمینه‌ساز بروز و ظهور رسول اکرم ﷺ باشند تا از نسل آن حضرت، تحقق اظهار دین (توبه / ۳۳) که همان تشکیل حکومت جهانی توسط امام مهدی ﷺ است، اتفاق افتد. مکتب شهید سلیمانی در راستای تحقق طرح کلی حرکت انبیا و امامان ﷺ قرار دارد؛ چراکه مکتب او از اهل بیت ﷺ سرچشمه گرفته و سخنرانی‌ها و وصیت‌نامه و خاطرات ایشان منطبق بر آموزه‌های مکتب اسلامی است و با مبانی شیعه همخوانی دارد. او همه آنچه داشت را برای ادای اجر رسالت، که مودت قربی بود، سرمایه‌گذاری کرد و تجارتی را که خدای سبحان در قرآن بدان رهنمون شده است (نور / ۳۷)، با تمام وجود عملی ساخت و در تحقق طرح کلی حرکت انبیا و امامان، که بسترسازی برای ظهور حکومت عدل الهی است، گام مهمی برداشت. این مکتب دستاورد انقلاب اسلامی و متأثر از مکتب امام حسین ﷺ و اندیشه عاشورایی و پرورش‌یافته در دامان اهل بیت ﷺ است. ولایت‌مداری روش اوست و مکتب او امتداد مکتب امام خمینی ﷺ است. لذا بنا به فرموده مقام معظم رهبری، باید به شهید سلیمانی به چشم یک راه، یک مکتب، یک مدرسه درس‌آموز نگریسته شود (ر.ک: مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸/۱۰/۲۷). از این رو

۱. چنان‌که مصداق «عبادی الصالحون» در روایات و در آیه «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ»، حضرت مهدی ﷺ و اصحاب ایشان هستند (قمی، ۱۴۰۴:ق: ۲ / ۷۷؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۷ / ۱۰۶؛ بحرانی، ۱۴۱۶:ق: ۳ / ۸۴۸؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵:ق: ۳ / ۴۶۵).

۲. «وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ».

شناخت و ادامهٔ مکتب و اندیشهٔ آن شهید ضرورت می‌یابد.

به حکم آیهٔ «قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ» (سبأ / ۴۷)، در نگاهی جامع می‌توان اذعان کرد که هیچ پیامبری به سبب انجام رسالت الهی از مردم اجری نخواست و آنچه به عنوان اجر رسالت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در آیات قرآن آمده، در حقیقت همه به نفع خود انسان‌ها و در راستای اتمام مکارم اخلاق است. پیروان دین‌مدار برای دستیابی به سعادت، مسیری جز مودت فی القربی ندارند. مودت به اهل بیت علیهم السلام خاستگاهی الهی دارد؛ چراکه معصومان علیهم السلام مصداق خلیفه‌الله<sup>۱</sup> (کلینی، ۱۴۰۷: ۱ / ۱۹۳؛ ابن‌مشهدی، ۱۴۱۹: ۲۴۸)<sup>۲</sup> و محب و محبوب خداوند. خاصیت خلیفه‌اللهی انسان چنین است که انسان مظهر خدایی باشد که در هستی و کمال‌های آن نامتناهی است (جوادی آملی، ۱۳۷۸: ۳ / ۱۱۶). برای موضوع حاضر، منبع مستقیمی به عنوان پیشینه وجود ندارد؛ اما با نگاه استقلالی به هر یک از بندهای تشکیل‌دهندهٔ موضوع، منابعی به شرح ذیل یافت می‌شود:

مسئلهٔ «اجر رسالت پیامبران» در تفاسیر قرآن، ذیل آیاتی چون هود / ۵۱، یس / ۲۱، شعراء / ۱۸۰، ۱۶۴، ۱۴۵، ۱۲۷ و ۱۰۹ و انبیاء / ۱۰۵ تبیین شده است. بر همین اساس بیشتر کتاب‌هایی که به بحث نبوت پرداخته‌اند، نیم‌نگاهی به آیات اجر رسالت دارند. مقالاتی نظیر «پاداش رسالت» (آریانفر، ۱۳۸۵) نیز پیشینهٔ این بحث به شمار می‌آیند. مسئلهٔ «مودت فی القربی» نیز ذیل آیهٔ مودت (شوری: ۲۳) در تفاسیر فریقین مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. آثاری در قالب پایان‌نامه و مقاله، مانند «محبت اهل بیت از دیدگاه قرآن و حدیث» (محقق‌زاده، ۱۳۸۵) و «بررسی تطبیقی آیات مودت و تطهیر در روایات شیعه و اهل سنت» (مروتی و زرگوش‌نسب، ۱۳۸۸) به این بحث پرداخته‌اند. دربارهٔ سیره و خاطرات شهید سلیمانی کتاب‌هایی از جمله *حاج قاسم ۱ و ۲* (اکبری مزدآبادی، ۱۳۹۸ الف)، *ذوالفقار* (اکبری مزدآبادی، ۱۳۹۸ ب)، *حاج قاسم سلام* (سانکهن، ۱۳۹۸) و *سلیمانی عزیز* (طهماسبی و همکاران، ۱۳۹۹) وجود دارد که به جمع‌آوری خاطرات شهید پرداخته‌اند؛ برخی کتب نیز خاطرات را به صورت موضوعی بیان کرده‌اند؛ مانند *رفیق خوشبخت ما* (کریمی، ۱۳۹۹) و *بیابید این‌گونه باشیم* (بابائی طالاتپه، ۱۳۹۹). افزون بر این، در مصاحبه‌های صورت‌گرفته در سایت‌ها و نیز در بیانات مقام معظم رهبری دربارهٔ این شهید و مکتب او سخنانی مطرح شده است. در نگره اخلاقی مکتب شهید سلیمانی نیز در مقالاتی مانند «اخلاق سیاسی در مکتب شهید

۱. امام رضا علیه السلام فرمودند: «لَأَيُّمَةُ خُلَفَاءِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فِي أَرْضِهِ».

۲. در زیارت‌نامهٔ امیر مؤمنان علیه السلام آمده است: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا خُلَفَاءَ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ».

سلیمانی» (مرتضی‌نیا و خلیلی، ۱۳۹۹)، «مؤلفه‌های اخلاق حکمرانی در مکتب شهید سلیمانی» (ترابی کلاته قاضی، ۱۳۹۹) و «ویژگی‌های انسان تراز در مکتب شهید سلیمانی و نقش آن در انتظار» (سیاهپوش، ۱۴۰۰) نگاشته شده است؛ اما بررسی‌ها حاکی از آن است که تا کنون پژوهشی تحت عنوان «نقش مودت اهل‌بیت علیهم‌السلام در مکتب شهید سلیمانی با محوریت اخلاق و معنویت توحیدمحور» انجام نشده است. از این‌رو نوآوری پژوهش پیش رو تحلیل کارآمدی مودت اهل‌بیت علیهم‌السلام در تعالی اخلاق و معنویت در مکتب شهید سلیمانی است.

### ساختار مقاله

پژوهش پیش رو پس از شناخت معنا و مفهوم واژگان مرتبط با عنوان پژوهش، رابطه مودت قریبی با اخلاق و معنویت توحیدمحور را تبیین می‌کند.

#### ۱. مفهوم‌شناسی

در ابتدا بایسته است که معانی واژگان مودت، محبت و مکتب تبیین شود.

##### یک. مودت

واژه «مودت» مصدر فعل و دّ از ریشه «و د د» (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ۸ / ۹۹) به معنای «محبت چیزی همراه با آرزوی تحقق آن» است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۱۶۰). مقابل آن، واژه «بغض» قرار دارد (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ۱ / ۲۸۹). برخی «مودت» را تمایل به چیزی در مرحله‌ای ضعیف و هم‌معنا با محبت عام دانسته‌اند (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱۳ / ۶۴).

در تفاسیر، واژه «ودّ» و مشتقات آن به آرزوی همراهی با دوست داشتن، محبت و اراده (طوسی، بی‌تا: ۲ / ۴۹۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۲، ۷۷۱؛ رشیدالدین میبیدی، ۱۳۷۱: ۲ / ۱۶۰؛ طیب، ۱۳۷۸: ۳ / ۲۴۳) و «محبة تامّة» معنا شده است (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق: ۷ / ۵۱). علامه طباطبایی «ود» را نوع خاصی از حب می‌داند که آثار و پیامدهایی آشکار، مثل الفت و آموشد و احسان دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۱ / ۳۷۴) و «مودت» را به محبتی که اثرش در مقام عمل، ظاهر باشد، معنا می‌کند (همان: ۱۶ / ۶۶). دارنده صفت مودت، خود را در برابر افراد مورد مودت متعهد می‌داند که حال آنان را مراعات کرده، از حالشان تفقد کند (همان: ۱۸ / ۴۶). این معنا، از روایات نیز قابل فهم است (کوفی، ۱۴۱۰ق: ۳۹۰).

### – رابطه محبت و مودت

برخی لغت‌شناسان دو واژه «مودت» و «محبت» را هم‌معنا دانسته‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ۸ / ۱۰۰؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵ق: ۱ / ۶۶؛ ابن‌سیده، ۱۴۲۱ق: ۲ / ۵۴۲؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ۱، ۲۸۹) و برخی دیگر «مودت» را پایین‌ترین مرحله «محبت» می‌دانند؛ چراکه محبت هنگامی اتفاق می‌افتد که تمایل شدید فرد بر اساس طبیعت و حکمت باشد (ر.ک: مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱۳ / ۶۴؛ عسکری، ۱۴۰۰ق: ۱۱۶). علامه طباطبایی در بیان تفاوت این دو واژه، «مودت» را بالاتر از «محبت» می‌داند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۱۶ / ۶۶).

از کاربرد دو واژه «مودت» و «محبت» دانسته می‌شود که رابطه این دو واژه، عموم و خصوص مطلق است؛ به‌گونه‌ای که «محبت» عام است و «مودت» خاص (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۷۸: ۶ / ۵۱)؛ پس «مودت» معنایی دقیق‌تر و ظریف‌تر از «محبت» دارد. مودت نوع خاصی از محبت است و اثر آن در مقام عمل ظاهر می‌شود. مودت نیاز به معرفت دارد و دارای پیوستگی است و تعهدآور است. در مقاله پیش رو نیز مراد از «مودت» همین معناست.

### دو. مکتب شهید سلیمانی

واژه «مکتب» در فارسی به «مشرّب و نظریه فکری، مدرسه و محل درس خواندن، دبیرستان و مجموع اندیشه‌ها و افکار یک استاد که در جمعی نفوذ یافته باشد» معنا شده است (ر.ک: دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۴ / ۲۱۳۸۴؛ معین، ۱۳۸۶: ۲ / ۱۸۰۳). از منظر شهید مطهری، «مکتب» یک تئوری کلی و طرحی جامع و منسجم است که هدف اصلی آن، کمال انسان و تأمین سعادت همگانی است و خطوط اصلی و روش‌ها، مسئولیت‌ها و تکلیف‌ها در آن مشخص شده و منبع الهام تکلیف‌ها و مسئولیت‌ها برای همه افراد تعیین شده است (مطهری، بی‌تا: ۲ / ۵۷).

مکتب شهید سلیمانی پرورش‌یافته اسلام و برون‌داد مکتب امام خمینی علیه السلام بوده و دارای طرحی جامع، هماهنگ و منسجم است.

مکتب شهید سلیمانی مکتبی است که شهید سلیمانی و خط سرخ شهادت به آن زنده است؛ ولایت فقیه با آن ماندگار است؛ جمهوری اسلامی و جبهه مقاومت به آن پابرجاست؛ امید دنیای اسلام به آن متصل است؛ شکست جبهه جهانی استکبار و صهیونیسم با آن امکان‌پذیر است؛ جامعه جهانی و جبهه مقاومت به آن نیازمند است؛ شکل‌دهی به امت واحده و تمدن نوین اسلامی در پرتو آن ممکن و شدنی است؛

تسلیم‌ناپذیری و ایستادگی جبهه مقاومت، با آن امکان‌پذیر است؛ پدیده‌ای نو در جهان است و کهنه نمی‌شود؛ جبهه مقاومت و مظلومان و مستضعفین جهان را به عدالت و عزت و پیشرفت می‌رساند (شیرازی، ۱۳۹۹: ۱۶).

مهم‌ترین شاخصه این مکتب، درک ولایت است. شهید سلیمانی مفهوم ولایت را به‌خوبی دریافت و جای‌جای زندگی‌اش سرشار از فرمان‌بری از ولایت الله است؛ ولایت خداوندی که اطاعت خویش را در اطاعت از رسولش شمرده و رسولی که اجر رسالت خود را در معرفت و مودت به اهل‌بیتش قرار داده است. محبت و مودت به معصومان علیهم‌السلام، در مکتب، اندیشه و راه شهید سلیمانی‌ها حرکت و مسئولیت ایجاد می‌کند؛ از این روست که مکتب او می‌تواند به‌مثابه اسوه‌ای اخلاق‌محور و معنویت‌افزا مطرح شود؛ چنان‌که رهبر حکیم انقلاب اسلامی با تجلیل از این سردار رشید اسلام او را فراتر از فرد یاد کردند و سیر و سلوکش را به‌مثابه «مکتب» نام نهادند (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸/۱۰/۲۸) و فرمودند: «با رفتن او، به حول و قوه الهی کار او و راه او متوقف و بسته نخواهد شد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸/۱۰/۱۳).

## ۲. رابطه مودت فی القربی با اخلاق و معنویت توحیدمحور

بر پایه آیات قرآن، هیچ پیامبری از امت خویش درخواست اجر و مزد برای رسالتش نکرده است (رک: جوادی آملی، ۱۳۹۴ ب: ۶ / ۴۰ - ۴۱) و تمام خیرخواهی و نصیحت انبیای الهی خالصانه و فقط برای دستیابی مردم به سعادت بوده و هیچ نفعی برای آنها نداشته است. آیات دال بر عدم اجرخواهی (رک: هود / ۵۱؛ یونس / ۷۲؛ یس / ۲۱؛ شعراء / ۱۸۰، ۱۶۴، ۱۴۵، ۱۲۷ و ۱۰۹) و کاربرد فعل «وَأَنْصَحُ لَكُمْ»<sup>۱</sup> (اعراف / ۶۲) گواه این حقیقت است. در میان انبیای الهی، اجر رسالت فقط برای پیامبر خاتم صلوات‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و تمام‌کننده رسالت الهی مطرح شده است. خدای متعال مزد رسالت پیامبر آخرالزمان صلوات‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را «مودة فی القربی» قرار داد: «لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى» (شوری: ۲۳) و این اجر را به‌نفع خود مردم دانست (سبأ / ۴۷)<sup>۲</sup> (رک: حقی برسوی، بی‌تا: ۷ / ۳۰۸) که در صورت ادای اجر رسالت، به سعادت دنیا و آخرت نایل می‌شوند. بنابراین، تقاضای اجر پیامبر صلوات‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز در

۱. مفسران معتقدند که سر آمدن «لام» در جایی که می‌توان مفعول بی‌واسطه به‌کار گرفت، بلیغ‌تر بودن چنین کاربرتی است؛ یعنی ثمره نصیحت انبیا، خالصانه فقط به‌نفع خود شماسست و هیچ نفعی برای ایشان ندارد؛ در صورتی که اگر فعل «أَنْصَحُ» بدون «لام» می‌آمد، بیانگر این بود که خود پیامبر هم سود می‌برد (رک: زمخشری، ۱۴۰۷ ق: ۲ / ۱۱۵).  
 ۲. قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ.

راستای دستیابی انسان به سعادت است؛ پس اجری که برای پیامبر ﷺ ذکر شده، لازمه رسیدن به فوز و سعادت بشر است و به دلیل یکسانی حرکت انبیای الهی، اجر پیامبر خاتم ﷺ اجر همه انبیاست. پرداخت این اجر، زمینه‌ساز برپایی تمدن اسلامی توسط امام عصر ﷺ است. مکتب شهید سلیمانی با اهتمام به ادای اجر رسالت، در عصر غیبت زمینه‌ساز تمدن متعالی اسلامی است که ان شاء الله توسط حضرت حجت ﷺ برپا خواهد شد.

#### یک. چیستی «مودة فی القربی»

در آیه ۲۳ سوره شوری دو واژه «مودت» و «قربی» به صورت مضاف و مضاف‌الیه ذکر نشده‌اند تا به این معنا باشد که «قربی» را دوست داشته باشید؛ بلکه بین دو واژه، حرف «فی» قرار دارد و «فی القربی» ظرف مستقر و متعلق به «کائن» محذوف است (رک: زمخشری، ۱۴۰۷ق: ۴ / ۲۱۹). از این رو آیت‌الله جوادی می‌گوید: پیامبر ﷺ فرمودند: من اجر رسالتم را در دوستی با اهل بیت ﷺ قرار دادم؛ اگر ظرف، ظرف لغو بود، یعنی آنها را دوست داشته باشید؛ اما ظرف، ظرف مستقر است و متعلق به «کائن» است؛ یعنی دوستی شما در معدن اهل بیت ﷺ است و فقط همان‌جاست؛ پس معدن محبت، قرارگاه محبت، خاستگاه محبت، جایگاه محبت و اصل محبت، «قربی» هستند (رک: جوادی آملی، ۱۳۹۴ الف). بنابراین مصادیقی که برخی مفسران برای مودت بیان کرده‌اند، مانند خدا (آلوسی، ۱۴۱۵ق: ۱۳ / ۳۱)، قریش (طبری، ۱۴۱۲ق: ۲۵ / ۱۵؛ سیوطی، ۱۴۰۴ق: ۶ / ۶)، انصار (سیوطی، ۱۴۰۴ق: ۶ / ۶) و... صحیح نیست و طبق روایات، مراد از «قربی» اهل بیت عصمت و طهارت ﷺ هستند؛ چنان‌که پیامبر اکرم ﷺ در پاسخ به پرسشی درباره مصادیق قربی، حضرت علی، حضرت فاطمه و حسنین ﷺ را معرفی فرمودند (ثعلبی، ۱۴۲۲ق: ۸ / ۳۱۰؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق: ۴ / ۲۲۰؛ کوفی، ۱۴۱۰ق: ۳۹۰؛ حسکانی، ۱۴۱۱ق: ۲ / ۱۹۴؛ فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق: ۲۷ / ۵۹۵).

درواقع سعادت انسان و دستیابی او به محبت پروردگار، در گرو داشتن مودت به اهل بیت ﷺ است و این همان اجر رسالت است که در همه پیروان جاری و ساری است و سعادت حقیقی انسان را در پی دارد.

دو. گونه‌های نقش‌آفرینی مودت اهل بیت ﷺ در تعالی اخلاق و معنویت در مکتب شهید سلیمانی  
ارزش‌های اخلاقی و معنوی که در عمق وجود انسان و به صورت فطری به امانت گذاشته شده‌اند، تنها با اختیار و انتخاب و حرکت است که به فعلیت می‌رسند و در رفتار متجلی می‌شوند. بر پایه آیه «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا...» (روم / ۳۰)، حقیقت وجودی انسان توحیدمحور است و به اسما و صفات

حق تعالی گرایش دارد. اهل بیت علیهم‌السلام خلیفه‌الله و مظهر اوصاف و اسمای الهی‌اند. از این رو مودت ایشان صرف قهرمان‌دوستی نیست؛ بلکه پاسخ به ندای فطرت است. بر همین اساس، ادای اجر رسالت با کسب فضایل و دوری از رذایل همراه است و پیامدهای فراوانی در زندگی انسان دارد. جانفشانی برای اهل بیت علیهم‌السلام و دل‌کندن از همه داشته‌های مادی، که بر اساس برخی بینش‌ها باورپذیر نیست، بر پایه چنین اعتقادی تحلیل‌پذیر است. در اینجا به اختصار به نقش مودت در پیراستگی و آراستگی نفس اشاره می‌شود.

#### الف) نقش بازدارندگی مودت در راستای پاک‌سازی نفس

مودت قلبی به اهل بیت علیهم‌السلام سبب دوری انسان از محرمات و حفظ قاعده «حریم حمی»<sup>۱</sup> می‌شود؛ چراکه مودت امری است تعهدآور و نیرویی است که انسان به وسیله آن می‌تواند مطیع محض شود. از این روست که اهل عرفان و سیر و سلوک به‌جای پویش راه عقل و استدلال، راه محبت و ارادت را پیشنهاد می‌کنند و می‌گویند: «کاملی را پیدا کن و رشته محبت و ارادت او را به گردن دل بیاویز که از راه عقل و استدلال، هم بی‌خطرتر است و هم سریع‌تر. نیروی محبت و ارادت مانند آهنربا صفات رذیله را جمع نموده و دور می‌ریزد» (مطهری، بی‌تا: ۱۶ / ۲۶۷). کسی که به این مرحله برسد و بتواند بر هوای خود امیر شود، سیاستمدار خوبی در حوزه نفس خود است و وقتی در حوزه نفس خود سیاستمدار خوبی بود، می‌تواند امیر، فرمانروا و سیاستمدار دیگران نیز باشد و جامعه اسلامی را جامعه برین عقلی کند و به دست صاحب اصلی‌اش ولی عصر امام زمان علیه‌السلام بسپارد (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۲۶۷).<sup>۲</sup>

در باب چگونگی تأثیر مودت در دور کردن انسان از رذایل اخلاقی و روی‌آوری او به سمت معنویت، می‌توان به برخی موارد ذیل اشاره کرد:

#### ۱. در ارتباط انسان با خدا

برخی از موارد نقش مودت به قربی در بازدارندگی انسان در ارتباط او با خدا به شرح ذیل است:

۱. حریم حمی محدوده خطر ارتکاب به گناه را نشان می‌دهد و رعایت آن، تضمین بالایی برای رعایت حرام الهی دارد (منصوری و نصیری، ۱۳۹۹: ۱۳۴).

۲. چنان‌که حاج‌قاسم سلیمانی نیز علاوه بر اینکه یکی از بهترین فرماندهان بر نفس خویش بود و مستنداتی از حفظ حدود شرعی، نماز اول وقت، نماز شب‌ها و راز و نیازش در دل شب با پروردگار توسط هم‌زمان و دوستانش وصف شده است، یکی از بهترین فرماندهان، هم در هشت سال دفاع مقدس و هم در سپاه قدس مقاومت بود؛ فرماندهی که با تلاش خویش اولین قدم را در راه اتحاد کشورهای مسلمان برداشت و با شهادت خود همراه با شهید مهدی ابوالمهندس در کشور عراق، روابط دو کشور مسلمان عراق و ایران را بیش‌ازپیش استوار کرد.



### یک. خودداری نفس از حریم حمای الهی

قلب سرشار از مودت اهل بیت علیهم السلام نفس خویش را از گناه بازمی‌دارد؛ چراکه ذیل فرمان ولایت‌الله قرار دارد. بنا بر معنای مودت، چنین قلبی پیرو و مطیع معصومان است و طبق آیه «إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ» (آل عمران / ۳۱)، پروردگار نیز او را دوست دارد. چنین کسی خدا را همواره حاضر و ناظر بر اعمال خویش می‌داند و با توجه به این حقیقت، از خطا و لغزش و گناه در امان است. توجه به این واقعیت که خدای متعال نه تنها از افعال و گفتار انسان آگاه است، بلکه بر اندیشه‌ها و نیات و حتی وسوسه‌هایی که از قلب او می‌گذرد نیز احاطه دارد، از انسان بی‌خبر و بی‌تفاوت موجودی هوشیار، سربراه، متعهد و باتقوا می‌سازد (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۲ / ۲۴۵).

### دو. خودسازی و افزایش قدرت مبارزه با نفس

انسان به‌طور فطری دارای حب نفس است. مراد از نفس، نفسی است که «لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ» است (یوسف / ۵۳) و انسان را همواره به فساد و فحشا دعوت می‌کند. انسان زمانی می‌تواند به نفس خویش پاسخ رد بدهد که کسی را آن قدر دوست داشته باشد که دیگر خودش را در مقابل او نبیند. مهم‌ترین ابزار گرایشی مبارزه با نفس، یافتن علاقه‌های دیگر است. به عبارت دیگر، هنگام مبارزه با نفس، دو علاقه مقابل یکدیگر قرار می‌گیرند و فرد یک مورد را انتخاب می‌کند. قلب سرشار از مودت معصومان علیهم السلام هنگام دعوت نفس به گناه و حب نفس، چون به قربی مودت دارد، دعوت نفس را نادیده می‌گیرد و پاسخ رد به خواسته او می‌دهد؛ درنتیجه از ردای اخلاقی آراسته می‌شود و در مسیر تقرب به سوی خدای متعال قرار می‌گیرد.

### ۲. در ارتباط با معصومان علیهم السلام

مودت فی القربی در ارتباط با معصومان علیهم السلام به شرح ذیل بازدارنده است:

### یک. شرم از حریم معصومان علیهم السلام

قلبی که سرشار از مودت اهل بیت علیهم السلام است، ایشان را حاضر و ناظر بر اعمال خویش می‌یابد و از انجام هرگونه خطا شرم خواهد داشت؛ چراکه باورمندی به ولایت الله، بدون باورمندی به ولایت معصومان علیهم السلام معنایی ندارد. طبق آیه ۱۴۳ سوره بقره،<sup>۱</sup> مسلمانان باید خود را تحت نظارت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و در مشهد و محضر او بدانند. جامعه‌ای که چنین مسلمانانی در آن باشند، هم با اطلاع از اشراف چنین

۱. وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا.

شاهدانی باپروتر است و مواظب عقاید و اخلاق و اعمال خود خواهد بود و هم از اصلاح مردم خودداری نخواهد کرد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۷ / ۳۲۳)؛ چنان‌که امام صادق علیه السلام فرمود: «تُعْرَضُ الْأَعْمَالُ عَلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ أَعْمَالُ الْعِبَادِ كُلِّ صَبَاحٍ أُبْرَأُهَا وَفَجَارُهَا فَاحْذَرُوهَا وَهُوَ قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: «اعْمَلُوا فَيَسِيرِي اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ»؛ همه اعمال بندگان هر صبح بر رسول خدا صلی الله علیه و آله عرضه می‌شود؛ پس مراقب اعمال خود باشید و معنای گفتار خدای متعال در آیه ۱۰۵ سوره توبه نیز همین است (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱ / ۲۱۹). انسان هنگام احساس تنهایی، چون فکر می‌کند کسی او را در حال ارتکاب گناه نمی‌بیند، بی‌پرواست؛ ولی وقتی بداند که درحقیقت تنها نیست، بلکه فرشتگان، انبیا و اولیا و از همه بالاتر، پروردگار، بر اعمال او آگاه‌اند، خجالت می‌کشد و اگر انسان در مشهد، مرثا و منظر این همه ذوات نورانی باشد و احساس شرم نکند، معلوم می‌شود که یا وجود آنها را باور نکرده یا باور را جدی نگرفته است (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۲۶۷). انسانی که مودت اهل‌بیت علیهم السلام در قلب اوست، حضور ایشان را حس کرده، پیوسته از سلوک و رفتار خویش مراقبت می‌کند. سیره رفتاری شهید سلیمانی نیز بیانگر درک چنین حضوری از خدا و معصومان علیهم السلام بود. برای نمونه، پس از اینکه در جلسه‌ای از حضار می‌خواهد تا اقرار کنند که آیا در ذهن ایشان انسان خوبی است یا نه، پس از حاصل شدن اطمینان از خوب بودنش در ذهن افراد حاضر، می‌گوید: «من از خداوند سبحان طلب می‌کنم، همان طوری که «أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللَّهَ يَرِي» و او می‌بیند و مکتوب می‌کند و در روزی «يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ» برملا می‌کند، این شهادت شما را بپذیرد. امیدوارم روزی در کنار جنازه من هم این شهادت را بدهید، همراه با دیگران» (ر.ک: طهماسبی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۶۵ - ۱۶۶).

#### دو. ترس از ناراحتی اهل‌بیت علیهم السلام و دور شدن از ایشان در قیامت

پیروی که قلبش سرشار از مودت و عشق اهل‌بیت علیهم السلام است، تصور لحظه‌ای دوری و ناراحتی معصومان علیهم السلام و دور شدن از رحمت ایشان در دنیا و عقبی برایش عذاب‌آور است و ترس از این محرومیت است که او را از ارتکاب رذایل اخلاقی و گناهان بازخواهد داشت؛ چراکه به‌خوبی دریافته است که انجام گناه سبب دوری و ناراحتی ایشان می‌شود و اگر بخواهد مورد لطف و عنایت ایشان قرار گیرد، باید خود را از پلیدی‌ها پاک کند تا شایستگی‌های لازم را بیابد (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱ / ۲۱۹). محب و دوستدار حقیقی اهل‌بیت علیهم السلام تمام توجهش به رضایت محبوب است؛ حتی فکر اینکه در قیامت لحظه‌ای از ایشان دور باشد، برایش عذابی وصف‌ناپذیر است و ترس از این عاقبت، خود نیروی محرکه‌ای است برای دوری از رذایل اخلاقی. افزون بر این، مودت ایشان در سرای دیگر دارای آثار

بسیاری است؛ چنان که امیر مؤمنان علی علیه السلام در کلامی به حارث فرمودند:

لِيُنْفَعَكَ حُبُّنَا عِنْدَ ثَلَاثٍ عِنْدَ نُزُولِ مَلَكِ الْمَوْتِ وَعِنْدَ مُسَاءَلَتِكَ فِي قَبْرِكَ وَعِنْدَ مَوْقِفِكَ بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ. (دیلمی، ۱۴۰۸ق: ۴۶۱).

از دوستی و محبت ما اهل بیت در سه جای مهم و سرنوشت‌ساز سودخواهی برد: هنگام نزول فرشته مرگ؛ و زمانی که در قبر مورد سؤال و بازخواست قرار می‌گیری؛ و هنگامی که در روز قیامت در مقابل پروردگار ایستاده باشی.

### ۳. در ارتباط با مردم

مهم‌ترین عواملی که به سبب مودت اهل بیت علیهم السلام موجب بهینه‌سازی تعامل با دیگران می‌گردد عبارت‌اند از:

#### یک. دوری از تکبر

تکبر و خودبینی یکی از مهم‌ترین رذایل اخلاقی است که در آیات قرآن و روایات معصومان علیهم السلام مذمت شده است. در علم اخلاق، یکی از اقسام تکبر مذموم، تکبر در برابر انسان‌ها و در ارتباط با مردم است. قبح این قسم از تکبر از دیگر اقسام آن بیشتر است؛ چراکه مانع پذیرش حق از دیگران می‌شود و به معصیت می‌انجامد (نراقی، بی‌تا: ۱ / ۳۸۶). در نهج‌البلاغه، در بخش زیادی از خطبه قاصعه درباره «تکبر ابلیس» و آثار آن بیان شده است: «فَاعْتَبِرُوا يَمَا كَانَ مِنْ فِعْلِ اللَّهِ بِإِبْلِيسَ إِذْ أَحْبَطَ عَمَلَهُ الطَّوِيلَ... عَنْ كِبَرِ سَاعَةٍ وَاحِدَةٍ فَمَنْ ذَا بَعْدَ إِبْلِيسَ يَسْلَمُ عَلَيَّ اللَّهُ يَمِثُلُ مَعْصِيَتِهِ» (شریف رضی، ۱۴۱۴ق: ۲۸۷)؛ از کاری که خدا با ابلیس کرد، عبرت بگیرید؛ زیرا اعمال طولانی و کوشش‌های بسیارش را بر باد داد؛ درحالی‌که خدا را شش هزار سال عبادت کرده بود... همه آنها را به سبب ساعتی تکبر نابود کرد. چگونه ممکن است که کسی بعد از ابلیس همان نافرمانی خدا را انجام دهد، ولی در برابر (خشم) خدا سالم بماند؟ بیان حضرت نشان می‌دهد که حتی لحظاتی تکبر می‌تواند پیامدهای دهشتناکی داشته باشد. از این روست که تکبر ریشه رذایل اخلاقی دانسته شده است<sup>۱</sup> (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۳۱۰). از مهم‌ترین بلاهایی که متکبران دچار آن می‌شوند، انزوای آنها و پراکندگی مردم از اطرفشان است؛ چنان که امام صادق علیه السلام از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل می‌کند: «أُمَّتُ النَّاسِ الْمُتَكَبِّرُ؛ منفورترین مردم، فرد متکبر است» (ابن بابویه، ۱۴۰۰ق: ۴ / ۳۹۵). پروردگار نیز متکبر را دوست ندارد (نساء / ۳۶)؛ چراکه به خدای تعالی شرک می‌ورزند؛ چون تنها او را نمی‌پرستند؛ بلکه هوای نفسشان

۱. التَّكْبَرُ يُظْهِرُ الرَّذِيلَةَ.

را نیز پرستش می‌کنند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۴ / ۳۵۵)؛ درحالی‌که با مودت اهل‌بیت علیهم‌السلام، انسان دیگر خود را نمی‌بیند؛ چراکه تنها پیرو محبوب خویش است.

تکبر در مکتب شهید سلیمانی نیز جایی نداشت. حب و مودت به معصومان علیهم‌السلام سبب دوری آن شهید از دو وصف اختیال و فخرفروشی شده بود. طبق گفته حمید شفیعی، فرمانده گردان ۴۰۸، رابطه شهید سلیمانی و فرماندهان و نیروهای تحت امرش در زمان جنگ در هشت سال دفاع مقدس و پس از آن، بسیار دوستانه و متواضعانه بود و به مرید و مرادی شباهت داشت. رزمندگان لشکر ۴۱ ثارالله به او عشق و ارادت ویژه‌ای داشتند و دستوره‌ای او را با جان و دل اجرا می‌کردند (ر.ک: اکبری مزداآبادی، ۱۳۹۸: ۱۶۶ - ۱۶۵).

#### دو. پرهیز از ظلم به مردم

قلب مملو از مودت و محبت اهل‌بیت علیهم‌السلام، در ارتباط با مردم دارای رحم و مروت است. نه تنها کوچک‌ترین ظلمی از سوی او به دیگران نمی‌رسد، بلکه مدافع مظلومان عالم است. ظلم در ارتباط با مردم به معنای ضایع کردن حقوق جانی، مالی و آبرویی است؛ گناهی که بخشیده نمی‌شود: «إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» (شوری / ۴۲) (ر.ک: مصطفوی، ۱۳۶۰: ۷ / ۱۷۱). بنا بر آیات قرآن کریم، ظالم از هدایت و حب و رحمت خدای متعال محروم است (بقره / ۱۲۴ و ۲۵۸؛ آل عمران / ۵۷؛ غافر / ۱۸). در مکتب شهید سلیمانی حمایت از مستضعفان درواقع همان حقوق بشر است. شهید حاج‌قاسم زندگی خویش را برای برقراری عدالت و حمایت از مظلوم و نبرد با ظالم هدیه کرد؛ در دوران دفاع مقدس برای حفظ جمهوری اسلامی ایران جنگید و پس از آن برای جهانی‌سازی اسلام و عدالت‌پروری در جهان به‌پا خاست و تا آخرین نفس با تروریست‌های تکفیری و سلطه‌گران آمریکایی و صهیونیستی مبارزه کرد و در نهایت نیز به‌دست آنها به شهادت رسید.

ب) نقش تمهیدی مودت در تعالی ارزش‌های معنوی و فضایل اخلاقی در مکتب شهید سلیمانی مودت قربی در وجود انسان، او را به سمت اتمام مکارم اخلاق سوق خواهد داد. محب اهل‌بیت علیهم‌السلام پیوسته در تلاش است تا خود را محبوب ایشان کند و موجب خرسندی ایشان شود و در پیامد آن، رضایت پروردگار را به‌دست آورد. «مودت و عشق است که سبب تکامل نفس می‌گردد و استعدادهای باطنی انسان را شکوفا می‌سازد. از نظر قوای ادراکی الهام‌بخش و از نظر قوای احساسی، اراده و همت را تقویت می‌نماید» (مطهری، بی‌تا: ۱۶ / ۲۴۶).

## ۱. در ارتباط انسان با خدا

برخی از نقش آفرینی مودت به قربی در ارتباط انسان با خدا به شرح ذیل است:

### یک. خشیت تنها از خدای متعال

«خشیت» در اصطلاح قرآنی به خوف آمیخته با تعظیم معنا شده (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۲۸۳) و فقط دربارهٔ مواجهه با خدا «فضیلت» است. انسانی که مودت به قربی را در دل دارد، خدا و معصومان علیهم السلام را بر خویش ناظر می‌یابد و فقط در برابر پروردگارش خشیت دارد. از بارزترین ویژگی‌های پیامبران و امامان علیهم السلام، خشیت از خداست؛ از این رو یکی از مهم‌ترین محورهای الگوپذیری از حضرت ابراهیم علیه السلام (ممتحنه / ۴) و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله (احزاب / ۲۱)، پدیداری این ویژگی در انسان است که از متجاوزان و دشمنان اسلام هیچ ترس و خوفی در دل راه ندهد و فقط از خدا خشیت داشته باشد. بی‌شک کسی که توانسته است دشمن را با عنوان «ترامپ قمارباز» خطاب کند و خویشتن را آمادهٔ شهادت معرفی نماید و وحشت را در دل دشمنان اسلام بیفکند، متصف به وصف خشیت از خداست. در اثر چنین ویژگی‌ای است که خدای متعال هیبت او را در دل دشمنان انداخته است و نمونه‌ای از آن، خوفی است که از هیبت شهید سلیمانی در دل داعشیان قرار گرفت و پیروزی قطعی داعش در فتح اربیل را با شکست مواجه کرد (ر.ک: کاوه، ۱۳۹۸: ۴۵).

### دو. اخلاص

واژهٔ «اخلاص» در لغت یعنی ویژه کردن و پاک کردن چیزی از هر آنچه با غیر آن درآمیخته و مخلوط شده باشد (ر.ک: مصطفوی، ۱۳۶۰: ۳ / ۱۰۲)؛ و در اصطلاح، عمل خالص عملی است که انسان فقط با قصد تقرب به پروردگار انجام می‌دهد و توقع تعریف و ستایش از کسی جز خدای متعال ندارد (ر.ک: طریحی، ۱۳۷۵: ۴ / ۱۶۹). قرآن بر دینداری مخلصانه تأکید دارد (زمر / ۱۱) و یکی از ویژگی‌های پیامبران را مخلص بودن برشمرده است (یوسف / ۲۴). تنها «کَلِمَ الطَّيِّبِ» به سوی خدا بالا می‌رود و عمل صالح آن را در بالا رفتن یاری می‌کند (فاطر / ۱۰). چنین فوزی در سایه‌سار اخلاص است (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۳۵۸). سنت الهی بر آن است که برای چنین کسانی، در دل‌ها «وَدُّ» قرار دهد (مریم / ۹۶). از داده‌های قرآنی و روایی یادشده، رمز محبوبیت مکتب شهید سلیمانی دانسته می‌شود. شهید سلیمانی کسی بود که عمل خود را خالصانه فقط برای خوشحالی اهل بیت علیهم السلام و رضایت پروردگار انجام می‌داد و خدای سبحان نیز حب او را در دل دیگران قرار داد؛ چنان که مقام معظم رهبری بارها و بارها ایشان را با وصف «اخلاص» معرفی فرمودند و در عبارتی که هنگام نماز بر پیکر مطهر شهید سلیمانی خواندند نیز به اخلاص این شهید اشاره کردند: «اللَّهُمَّ إِنَّكَ تَوَقَّيْتَهُمْ مُتَطَهِّحِينَ

یدمائهم فی سبیل رضاك، مُسْتَشْهَدِينَ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ، مُخْلِصِينَ فِي ذَلِكَ لَوْجَهَكَ الْكَرِيمِ» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸/۱۰/۱۶). ایمان و عمل صالح بازتابی به وسعت عالم هستی دارد و شعاع محبوبیت آن، تمام آفرینش الهی را فرامی‌گیرد و پروردگار چنین کسانی را دوست دارد. اینان نزد همه اهل آسمان محبوب‌اند و این محبت در قلوب انسان‌های روی زمین نیز متجلی می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳ / ۱۰۷).

## ۲. در ارتباط با معصومان علیهم‌السلام

مودت فی القربی در ارتباط با معصومان علیهم‌السلام به شرح ذیل نقش‌آفرین است:

### یک. پیروی محض از اهل‌بیت علیهم‌السلام

طبق معنای مودت، مودت اهل‌بیت علیهم‌السلام موجب اطاعت از ایشان در گفتار و رفتار است که در پی آن، سعادت دنیوی و اخروی قرار دارد. از ویژگی‌های تبعیت (پیروی) آن است که تابع را به متبوع ملحق می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب: ۱۴ / ۴۱) و از آنجاکه تبعیت برخاسته از معرفت، محبت طرفینی را نیز در پی دارد، پیرو پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که محب آن حضرت است، محبوب ایشان نیز خواهد بود (همان: ۴۴). به عبارتی دیگر، محبت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و محبت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام و محبت هر انسان کاملی بزرگ‌ترین عامل اصلاح و تربیت نفس و تخلق به خلق الهی و اتصاف به صفات کریمه آنهاست (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف: ۷۷). از این روست که صحابی بزرگوار پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، جناب جابرین‌عبدالله انصاری، در سن پیری و با وجود نابینایی، عصازنان به محله‌ها می‌رفت و می‌گفت: «أَدَّبُوا أَوْلَادَكُمْ عَلَيَّ حُبَّ عَلِيٍّ...»<sup>۱</sup> که بیانگر اهمیت محبت و مودت به ائمه اطهار علیهم‌السلام است.

یکی از مصادیق پیروی محض از اهل‌بیت علیهم‌السلام در سیره حاج قاسم، عمل به این روایت امیر مؤمنان علیه‌السلام

بود که فرمودند:

إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ اطَّلَعَ عَلَيَّ الْأَرْضَ فَاخْتَارَنَا وَ اخْتَارَ لَنَا شِيعَةً يَنْصُرُونَنَا وَ يَفْرَحُونَ لِفَرَحِنَا وَ يَحْزَنُونَ لِحَزْنِنَا وَ يَبْذُلُونَ أَنْفُسَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ فِينَا أَوْلِيَّكَ مِنَّا وَ مَعَادَهُمْ إِلَيْنَا (شعیری، بی‌تا: ۱۷۹).

خدا بر زمین نظاره کرد؛ پس ما را برگزید و برای ما شیعه‌ای را برگزید که ما را یاری کند و برای شادی ما شاد می‌شود و برای اندوه ما غمناک می‌شود و مال و جان خود را در راه ما بذل می‌کند؛ و آنان از مایند و بازگشتشان به سوی ماست.

۱. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْعَطَّارُ... عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ الْمَكِّيِّ قَالَ رَأَيْتُ جَابِرًا مُتَوَكِّنًا عَلَيَّ عَصَاهُ وَ هُوَ يَدُورُ فِي سَبْكِ الْأَنْصَارِ وَ مَجَالِسِهِمْ وَ هُوَ يَقُولُ عَلَيَّ خَيْرَ الْبَشَرِ فَمَنْ أَبِي فَقَدْ كَفَرَ يَا مَعْشَرَ الْأَنْصَارِ أَدَّبُوا أَوْلَادَكُمْ عَلَيَّ حُبَّ عَلِيٍّ فَمَنْ أَبِي فَانظُرُوا فِي شَأْنِ أُمَّهِ (ابن بابویه، ۱۴۰۰ق: ۷۷).

شهید حاج قاسم سلیمانی مصداق چنین شیعه‌ای و مکتب او پرورش‌دهنده چنین شیعیانی است. همسر شهید انصاری، شهید مدافع حرم، در وصف شهید سلیمانی می‌گوید: «سردار بیشتر مراسم دیدار با خانواده شهدا را در روزهای جشن برگزار می‌کرد تا دل بچه‌های شهدای مدافع حرم شاد شود. همه این را خوب می‌دانستند. اصلاً هر وقت مراسم ولادت بود، بچه‌های ما دوست داشتند در کنار حاج قاسم باشند» (ر.ک: رنجبر، ۱۴/۱۰/۱۳۹۸).

#### دو. اولویت‌بخشی عملی به اهل بیت علیهم‌السلام

مودت به اهل بیت علیهم‌السلام سبب باورداشت قلبی و عملی به آیه «لَتَبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ» (احزاب / ۶) است؛ به این معنا که فرد به دلیل مودت و علاقه‌ای که به معصومان علیهم‌السلام دارد، تمام زندگی خویش را فدای ایشان می‌کند. علامه طباطبایی «اولی بودن حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به مؤمنان از خود مؤمنان» در آیه را چنین معنا می‌کند که مؤمن هر جا امر را بین حفظ منافع و دوستی رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و حفظ منافع یا دوست داشتن خویش دایر دید، باید منافع پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را مقدم بدارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۱۶ / ۲۷۶). شهید سلیمانی با درک عمیق خویش از این آیه<sup>۱</sup> ولایت را بر همه زندگی‌اش برتری بخشید و اولویت اولیة زندگی خویش را پیروی از ولایت الله قرار داد که در پیروی از رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اوصیای رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و در عصر غیبت در پیروی از ولایت فقیه تجلی می‌یابد. او هرچه داشت، برای ادای اجر رسالت سرمایه‌گذاری کرد و تجارتی را که خدای سبحان در قرآن بدان رهنمون شده است (نور / ۳۷)، با تمام وجود عملی ساخت.

شهید حاج قاسم سلیمانی با شهادت‌طلبی خویش در طول سال‌های متمادی در هشت سال دفاع مقدس و چهل سال خدمت بی‌شائبه و جهاد فی سبیل الله، اولویت نبی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بر جان و مال و زندگی‌اش را به تصویر کشید. این شهید عزیز پیوسته از محبوب خویش خواستار شهادت بود. کلمات و راز و نیازها و درخواست عاجزانه شهادت از پروردگار در حاشیة «اروندرد»، طی سفر به مناطق عملیاتی همراه با رزمندگان لشکر ۴۱ ثارالله، گواهی بر این مدعاست (ر.ک: اکبری مزدآبادی، ۱۳۹۶: ۱۵۷).

#### سه. توسل به اهل بیت علیهم‌السلام و شوق پیوند به ایشان

بنا بر آیه ۳۵ سوره مائده<sup>۲</sup>، از جمله مصداق مودت به ائمه معصوم علیهم‌السلام توسل به ایشان است. یکی از سه دستور در این آیه، که عمل به آن انسان را در مسیر فلاح و رستگاری قرار می‌دهد، انتخاب وسیله است

۱. لَتَبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ (احزاب / ۶).

۲. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ.

(ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۴ / ۳۶۳). بنا بر معنای لغوی «وسیله»، این واژه دارای معنای بسیار وسیعی است و شامل هر کار و هر چیزی که انسان را به تقرب به پروردگار برساند، می‌شود. از منظر علامه طباطبایی، «وسیله» نوعی توصل است که در رابطه با پروردگار، توصلی معنوی و پیدا کردن رابطه‌ای است که بین بنده و پروردگارش اتصال برقرار کند و چون تنها رابطه بین بنده و خدایش ذلت عبودیت است، پس «وسیله» عبارت است از اینکه انسان حقیقت عبودیت را در خود پرورش دهد (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۵ / ۳۲۸). مصداق اتم «وسیله» در روایات، اهل بیت عصمت و طهارت‌اند<sup>۱</sup> (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲ / ۵۸)؛ لذا شفاعت پیامبران و امامان و بندگان صالح خدا و پیروی از پیامبر و امام و گام نهادن در جای گام آنها مصداقی از معنای توسل است؛ زیرا همه اینها موجب نزدیکی به ساحت مقدس پروردگار می‌شوند؛ حتی سوگند دادن خدا به مقام پیامبران و امامان و صالحان، که بیانگر علاقه به ایشان و اهمیت دادن به مقام و مکتب آنان است، جزء مفهوم «وسیله» است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۴ / ۳۶۵).

با نگرستن به مکتب شهید سلیمانی و پیروان او دریافت می‌شود که این مکتب همواره با توسل به ائمه اطهار<sup>علیهم‌السلام</sup> به پیروزی دست یافته است و ایشان در سخنرانی‌های خویش بارها این مسئله را مطرح کرده‌اند و پیروزی رزمندگان در عملیات‌های بسیار سخت و طاقت‌فرسا را فقط مدیون ارتباط وثیق خویش و رزمندگان و پیروانش با حضرات معصومان<sup>علیهم‌السلام</sup> می‌دانسته‌اند (ر.ک: اکبری مزداآبادی، ۱۳۹۶: ۱ / ۱۵۷).

#### چهار. خدمتگزاری به اهل بیت<sup>علیهم‌السلام</sup> از طریق خدمت به شیعیان و محبان ایشان

یکی از مصداق مودت به اهل بیت<sup>علیهم‌السلام</sup> خدمت به شیعیان و محبان آن بزرگواران است؛ چنان که امام صادق<sup>علیه‌السلام</sup> یکی از موارد عاقبت‌به‌خیری را تکریم محبان و شیعیانشان دانسته‌اند<sup>۲</sup> (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲ / ۴). بزرگداشت یاد و نام ائمه<sup>علیهم‌السلام</sup> توسط حاج قاسم و مکتب او، خدمت به اهل بیت<sup>علیهم‌السلام</sup> با حفاظت از عتبات عالیات و پاسبانی از حرم حضرت زینب<sup>علیها‌السلام</sup> و راه‌اندازی ستاد بازسازی عتبات عالیات و ایجاد برقراری امنیت برای زائران، مصداقی از محبت و مودت حاج قاسم به اهل بیت عصمت و طهارت است (ر.ک: شمس، ۱۳۹۸/۱۰/۲۴ و ر.ک: صحرانورد، ۱۳۹۸/۱۱/۶).

۱. الْأَيُّمَةُ مِنْ وُلْدِ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَنْ أَطَاعَهُمْ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ عَصَاهُمْ فَقَدْ عَصَى اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ هُمُ الْعُرْوَةُ الْوُثْقَى وَ هُمُ الْوَسِيلَةُ إِلَيَّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ.

۲. إِنْ أَرَدْتَ أَنْ يُخْتَمَ بِخَيْرٍ عَمَلُكَ حَتَّى تُقْبَضَ... وَ أَكْرَمُ كُلِّ مَنْ وَجَدْتَهُ يَدْكُرُ مِنَّا أَوْ يَنْتَحِلُ مَوَدَّتَنَا ثُمَّ لَيْسَ عَلَيْكَ صَادِقًا كَانَ أَوْ كَاذِبًا إِمَّا لَكَ بَيْنَكَ وَ عَلَيْهِ كَذِبُهُ.



### پنج. احیای نام اهل بیت علیهم السلام

یکی از موارد مودت قربی و پرداخت اجر رسالت، شرکت در مجالس ذکر و احیای نام اهل بیت علیهم السلام است. امام صادق علیه السلام درباره اهمیت تشکیل محافل ذکر اهل بیت علیهم السلام که ایشان و امرشان را در جمع خویش یاد می‌کنند، می‌فرماید:

..فَإِنَّ ثَالِثَهُمَا مَلَكٌ يَسْتَغْفِرُ لَهُمَا، وَمَا اجْتَمَعَ اثْنَانِ عَلَيَّ ذَكَرْنَا إِلَّا بَاهِيَ اللَّهُ (تَعَالَى) بِهِمَا الْمَلَائِكَةَ، فَإِذَا اجْتَمَعْتُمْ فَاشْتَعِلُوا بِالذِّكْرِ، فَإِنَّ فِي اجْتِمَاعِكُمْ وَ مُذَاكِرَتِكُمْ إِحْيَاءً، وَ خَيْرُ النَّاسِ مِنْ بَعْدِنَا مَنْ ذَكَرَ بِأَمْرِنَا وَ دَعَا إِلَيَّ ذَكَرْنَا. (طوسی، ۴۱۴ق: ۱۶ / ۲۲۴).

پس سومین نفر آنان فرشته‌ای است که برای ایشان، تا زمانی که متفرق شوند، طلب مغفرت نماید تا وقتی که باز جمع شوند و مشغول ذکر احیای امر ما شوند؛ و بهترین مردمان بعد از ما کسانی هستند که امر ما را بیان کنند و دیگران را به یاد ما فراخوانند.

شهید سلیمانی برای برگزاری جلسات روضه حضرت زهرا علیها السلام اهمیت فراوانی قائل بود. طبق گفته سردار حسنی، شهید سلیمانی از مال دنیا فقط یک خانه داشت که آن را نیز وقف روضه‌خوانی حضرت زهرا علیها السلام کرده بود (حسنی، ۱۳۹۸/۱۰/۲۵). افزون بر این، شهید سلیمانی در وصیت‌نامه خویش پروردگار را شاکر است که توفیق اشک ریختن بر اهل بیت علیهم السلام داشته است (ر.ک: تابناک، ۱۳۹۸/۱۱/۲۴).

### ۳. در ارتباط با مردم

مهم‌ترین موارد نقش‌آفرینی مودت اهل بیت علیهم السلام در بهینه‌سازی ارتباط با مردم عبارت‌اند از:

#### یک. خدمت‌رسانی به مردم

یکی از فضایل اخلاقی‌ای که انسان با ادای اجر رسالت (مودت به قربی) به آن آراسته می‌شود، خدمت به خلق پروردگار است. بر اساس قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام، گره‌گشایی از کار مؤمن و دستگیری از مردم، دارای اهمیت فراوانی است؛ تاجایی که طبق روایات، گره‌گشایی از کار مؤمن ده برابر طواف فضیلت دارد (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۲ / ۱۹۴). آیه «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ...» (حجرات / ۱۰) بیانگر تشریح قانونی در بین مسلمانان است که قبل از اسلام برقرار نبود؛ نسبت برادری که دارای آثار شرعی و حقوق قانونی است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۱۸ / ۳۱۵). این آیه به صورت یک شعار بسیار گیرا، عمیق، مؤثر و پرمعنا و یکی از شعارهای اساسی در دین اسلام است. دیگران هنگام ابراز علاقه به هم، از یکدیگر با عنوان «رفیق» یاد می‌کنند؛ ولی اسلام پیوند عاطفی و دوستی میان مسلمانان را که بر اساس مساوات و برابری است، به اوج رسانده و از مسلمانان با عنوان «برادر» یکدیگر

یاد می‌کند. بر اساس اصل «اخوت» در میان مسلمانان، هر مسلمانی از هر قوم و قبیله‌ای دارای هر رنگ و زبانی، با یکدیگر احساس عمیق برادری دارند؛ هرچند محل زندگی‌شان متفاوت باشد؛ لذا بنا بر این اصل، نه تنها در لفظ و در شعار، بلکه در عمل و تعهدهای متقابل نیز همه خواهر و برادرند (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۲ / ۱۷۲). شهید سلیمانی به این آیه جامعه عمل پوشاند و پیروزی‌های جبهه مقاومت در منطقه مدیون جان‌نثاری‌ها و تدابیر آن شهید است. کمک‌های بی‌دریغ حاج قاسم سلیمانی که جبهه‌های مقاومت را رها کرد و در حادثه سیل فروردین‌ماه ۱۳۹۸ استان خوزستان حضور یافت، نمونه‌ای از خدمت‌رسانی او به مردم است (ر.ک: مهرنیوز، ۱۵/۱۰/۱۳۹۸).

#### دو. عمل به وعده‌ها

انسان با مودت به قربی، به فضیلت اخلاقی صدق فایز می‌شود. واژه «صدق» به معنای «راستی» و مخالف واژه «کذب» به معنای «دروغ» است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ۵ / ۵۶؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ۱۰ / ۱۹۳) و اصل آن در گفتار خبری استعمال می‌شود؛ به این معنا که اگر خبر فرد با واقع مطابقت داشته باشد، فرد صادق و راستگوست؛ البته بالعرض در دیگر انواع کلام، مثل استفهام و امر و دعا هم جریان دارد؛ و صداقت تام صدقاتی است که گفتار فرد، هم با اعتقاد درونی فرد منطبق باشد، هم با واقعیت خارجی (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۴۷۸).

بنا بر داده‌های قرآنی (مائده / ۱۱۹ و ۱۲۰)، صدق انسان صادق در دنیا، سبب رضایت خدای متعال و دستیابی به رستگاری عظیم در آخرت است و مراد از این صدق، هم تصدیق قول اوست و هم فعل او. لذا صادقانی در آخرت از صدق خود بهره می‌برند که هم در قول صادق باشند و هم در فعل؛ البته صداقت در قول، خود مستلزم صداقت در فعل، یعنی صراحت و پاکی از نفاق هم هست و صداقت در قول، خواه‌ناخواه کار انسان را به صلاح و سداد می‌کشاند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۶ / ۲۵۱). بنا بر داده‌های روایی نیز صداقت در کلام سبب بزرگی مقام و منزلت فرد است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۲۱۹) و اهمیت آن زمانی مشخص می‌شود که امام صادق علیه السلام برای شناخت و امتحان دیگران، شاخصه راستگویی و امانت‌داری را توصیه می‌کنند (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۲ / ۱۰۴).

یکی از مصادیق صدق در رفتار، عمل به وعده و وفاست: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (مائده / ۱). شهید سلیمانی با مودت فی القربی به این فضیلت اخلاقی آراسته شد؛ تاجایی که نه تنها دوستان و هم‌زمان، بلکه دشمنان نیز به صدق ایشان در گفتار و رفتار ایمان داشتند. شکست داعش در اربیل یکی از مصادیق آن است (کاوه، ۱۳۹۸: ۴۵).

### سه. تواضع در ارتباط با مردم

اهتمام به مودت فی القربی انسان را هم‌رنگ با اهل‌بیت علیهم‌السلام می‌سازد. یکی از خصلت‌های زیبای معصومان علیهم‌السلام تواضع ایشان در ارتباط با مردم بوده است (ر.ک: طبرسی، ۱۴۰۳ق: ۲ / ۴۶۰). در اخلاق اسلامی، تواضع در برابر کبر قرار دارد (امام خمینی، ۱۳۷۷: ۳۳۳). امیر مؤمنان علیه‌السلام می‌فرماید: «ضَادُّوا الْكِبْرَ بِالْتَّوَاضُعِ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۲۴۹). بر پایه برخی روایات، تواضع شرط قبولی عبادات است (منسوب به امام جعفر صادق علیه‌السلام، ۱۴۰۰ق: ۷۳). برآیند آیاتی نظیر «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا» (نساء / ۳۶) نشان می‌دهد که سرچشمه اصلی شرک و پایمال کردن حقوق مردم، غالباً خودخواهی و تکبر است و ادای حقوق بردگان و یتیمان و مستمندان و مانند آنها نیاز به روح تواضع و فروتنی دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳ / ۳۸۵).

مودت به اهل‌بیت علیهم‌السلام در سیره رفتاری شهید قاسم سلیمانی فضیلت اخلاقی تواضع را نهادینه ساخت. قلب شهید سلیمانی مملو از حب پروردگار و مودت به اهل‌بیت علیهم‌السلام بود و این حب و مودت سبب تواضع و فروتنی ایشان نزد خلق خدا شده بود. شهید سلیمانی یاور محرومان و ستمدیدگان بود و برای کودکان شهدای مدافع حرم جای خالی پدر را پر می‌کرد (خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۸/۱۱/۵). وجود فضیلت اخلاقی تواضع سبب محبوبیت فرد در میان مردم می‌شود (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۲۴۹)؛ از همین رو شهید سلیمانی محبوب دل‌ها شد. خروش سیلی از مردم برای مراسم تدفین این شهید نیز حاکی از محبوبیت او در دل مردم بوده است. در آخر نیز با وجود درجه سپهبدی، با عنوان «سرباز قاسم سلیمانی» روی قبر خویش اوج تواضع و فروتنی خویش را به تصویر کشید.

### نتیجه

بر پایه آموزه‌های وحیانی می‌توان دانست که آنچه باورها و منش شهید سلیمانی را به‌عنوان مکتب و مدرسه درس‌آموز تثبیت کرد، اهتمام ایشان به ادای اجر رسالت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم یعنی «مودت فی القربی» بود. حاج‌قاسم به‌خوبی این مهم را درک کرد که مودت اهل‌بیت علیهم‌السلام در زمینه تعالی اخلاق و معنویت توحیدمحور کارآمد است و در طرح کلی حرکت انبیا، که به تمدن نوین اسلامی و برپایی دولت کریمه امام زمان علیه‌السلام منجر خواهد شد، نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. از این رو در مکتب او، به‌دلیل باور عمیق و ایمان وثیق، اولویت‌بخشی به اهل‌بیت علیهم‌السلام نهادینه شده و بروز و نمود آن در عرصه رفتار، توأم با جان‌فشانی و فدا کردن همه هستی در راه حفظ آرمان‌های اسلام ناب محمدی بوده است. مکتب شهید سلیمانی را می‌توان

ثمره‌ای درخشان از مکتب امام خمینی علیه السلام دانست که مبتنی بر آموزه‌های عقلانی و وحیانی است. «مودت فی القربی» در یک نگاه دارای دو نقش محوری در تعالی اخلاق و معنویت توحیدمحور است: ۱. نقش بازدارندگی در راستای پاک‌سازی نفس؛ ۲. نقش تمهیدی. انسانی که مودت به اهل‌بیت علیهم السلام در سرشت اوست، از حریم معصومان شرم دارد و حریم حمای الهی را رعایت می‌کند. همچنین از محرومیت و دوری از اهل‌بیت علیهم السلام در قیامت بیمناک است. از دیگر سو، مودت فی القربی در سه محور «ارتباط انسان با خدا»، «ارتباط با اهل‌بیت علیهم السلام» و «ارتباط با مردم» نقش تمهیدی دارد. در پرتو مودت به اهل‌بیت علیهم السلام خشیت حقیقی از خدا و اخلاق معنا می‌پذیرد و با پیروی محض و اولویت‌بخشی عملی به اهل‌بیت علیهم السلام و نیز توسل و خدمتگزاری به ایشان، معنویت تعالی می‌یابد. در پرتو چنین مودتی بود که شهید سلیمانی با رابطه‌ای متواضعانه و صادقانه به جامعه انسانی خدمت‌رسانی کرد.

## منابع و مأخذ

### قرآن کریم.

۱. آریانفر، مهدی، ۱۳۸۵، «پاداش رسالت»، پژوهش‌های قرآنی، ش ۴۶، ص ۱۶۸ - ۱۸۱.
۲. آلوسی، سید محمود، ۱۴۱۵ق، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۳. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، ۱۳۷۸ق، *عیون أخبار الرضا علیه السلام*، تهران، نشر جهان.
۴. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، ۱۴۰۰ق، *الأمالی*، بیروت، نشر اعلمی، چ ۵.
۵. ابن سیده، علی بن اسماعیل، ۱۴۲۱ق، *المحکم و المحيط الأعظم*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۶. ابن مشهدی، محمد بن جعفر، ۱۴۱۹ق، *المزار الکبیر*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۷. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ق، *لسان العرب*، بیروت، دار صادر.
۸. اکبری مزدآبادی، علی، ۱۳۹۶، *حاج قاسم ۲*، خاطراتی از شهید حاج قاسم سلیمانی، تهران، یازهران علیهم السلام.
۹. اکبری مزدآبادی، علی، ۱۳۹۸ الف، *حاج قاسم، جستاری در خاطرات حاج قاسم سلیمانی*، تهران، یازهران علیهم السلام.
۱۰. اکبری مزدآبادی، علی، ۱۳۹۸ ب، *ذوالفقار، برش‌هایی از خاطرات شفاهی حاج قاسم سلیمانی*، تهران، یازهران علیهم السلام.
۱۱. امام خمینی، سید روح‌الله موسوی، ۱۳۷۷، *شرح حدیث جنود عقل و جهل*، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۱۲. بابائی طلائی، محمدباقر، ۱۳۹۹، *بیابید این‌گونه باشیم (مبانی و اصول مکتب شهید سلیمانی)*، تهران، دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام.

۱۳. بحرانی، سید هاشم، ۱۴۱۶ق، *البرهان فی تفسیر القرآن*، قم، بنیاد بعثت.
۱۴. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای:  
<https://www.farsi.khmenei.ir>
۱۵. تابناک، ۱۳۹۸/۱۱/۲۴، «متن کامل وصیت‌نامه سردار سلیمانی منتشر شد»:  
<https://www.tabnak.ir/fa/news>
۱۶. ترابی کلاته قاضی، علی، ۱۳۹۹، «مؤلفه‌های اخلاق حکمرانی در مکتب شهید سلیمانی»، *حکمرانی متعالی*، ش ۱، ص ۸۱-۱۰۸.
۱۷. تیممی آمدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۳۶۶، *تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۸. ثعلبی، ابواسحاق احمد بن ابراهیم، ۱۴۲۲ق، *الکشف و البیان عن تفسیر القرآن*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۱۹. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۷۸، *تفسیر تسنیم*، قم، اسراء، ج ۱ و ۷.
۲۰. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۷، *مبانی اخلاق در قرآن*، قم، اسراء، ج ۶.
۲۱. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۸، *تفسیر تسنیم*، قم، اسراء، ج ۴.
۲۲. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۹ الف، *امام مهدی (عج) موجود موعود*، قم، اسراء، ج ۶.
۲۳. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۹ ب، *تفسیر تسنیم*، ج ۱۴، قم، اسراء، ج ۲.
۲۴. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹ الف، «تفسیر سوره شوری». [http://javadi.esra.ir/archive\\_tafsir](http://javadi.esra.ir/archive_tafsir)
۲۵. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۴ ب، *تفسیر موضوعی (سیره پیامبران در قرآن)*، قم، اسراء.
۲۶. حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، ۱۴۱۱ق، *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل*، تهران، وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی، مجمع إحياء الثقافة الإسلامیة.
۲۷. حسنی، نجمه، ۱۳۹۸/۱۰/۲۵، «راز موفقیت حاج قاسم از زبان هم‌زمش»، <https://www.irna.ir>
۲۸. حقی بروسوی، اسماعیل، بی تا، *تفسیر روح البیان*، بیروت، دار الفکر.
۲۹. خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۸/۱۱/۵، «ناگفته‌هایی از تواضع و فروتنی حاج قاسم / سردار همیشه در کنار محرومان بود»:  
<https://www.tasnimnews.com/fa/news>
۳۰. دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷، *نفت‌نامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران با همکاری انتشارات روزنه، ج ۲.
۳۱. دیلمی، حسن بن محمد، ۱۴۰۸ق، *أعلام الدین فی صفات المؤمنین*، قم، مؤسسه آل‌البیت (عج).
۳۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ق، *المفردات فی غریب القرآن*، بیروت / لبنان، دار العلم / دار الشامیة.

۳۳. رشیدالدین میبدی، احمد بن ابی سعد، ۱۳۷۱، *کشف الأسرار و عمدة الأبرار*، تهران، امیرکبیر، ج ۵.
۳۴. رنجبر، سودابه، ۱۴۰۱/۱۰/۱۳۹۸، «قول حاج قاسم به فرزند شهید مدافع حرم»: <https://www.farsnews.ir/new>
۳۵. زمخشری، محمود، ۱۴۰۷ق، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، بیروت، دار الکتب العلمیه، ج ۳.
۳۶. سانکهن، مجید، ۱۳۹۸، *حاج قاسم سلام*، تهران، روایت فتح.
۳۷. سیاهپوش، امیر، ۱۴۰۰، «ویژگی‌های انسان تراز در مکتب شهید سلیمانی و نقش آن در انتظار»، *جامعه مهدوی*، دوره ۲، ش ۲، ص ۱۵۷-۱۸۶.
۳۸. سیوطی، جلال‌الدین، ۱۴۰۴ق، *الدر المنثور فی تفسیر المأثور*، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
۳۹. شریف رضی، محمد بن حسین، ۱۴۱۴ق، *نهج البلاغه*، (صبحی صالح)، قم، هجرت.
۴۰. شعیری، محمد بن محمد، بی تا، *جامع الأخبار*، نجف، مطبعة حیدریة.
۴۱. شمس، مهسا، ۱۳۹۸/۱۰/۲۴، «نقش سردار سلیمانی در ایجاد ستاد بازسازی عتبات عالیات»: <https://www.mehrnews.com>
۴۲. شیرازی، علی، ۱۳۹۹، *شاخص‌های مکتب شهید سلیمانی*، قم، خط مقدم.
- صحرائورد، سهیل، ۱۳۹۸/۱۱/۶، «گفت‌وگو با معاون فرهنگی ستاد بازسازی عتبات»: <https://www.farsnews.ir>
۴۳. طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ج ۵.
۴۴. طبرسی، احمد بن علی، ۱۴۰۳ق، *الإحتجاج علی أهل اللجاج*، مشهد، نشر مرتضی.
۴۵. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران، ناصر خسرو.
۴۶. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، ۱۴۱۲ق، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار المعرفه.
۴۷. طریحی، فخرالدین، ۱۳۷۵، *مجمع البحرین*، تهران، کتابفروشی مرتضوی، ج ۳.
۴۸. طهماسبی، عالمه و همکاران، ۱۳۹۹، *سلیمانی عزیز*، قم، حماسه یاران.
۴۹. طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۱۴ق، *الأمالی*، قم، دار الثقافة.
۵۰. طوسی، محمد بن حسن، بی تا، *التبیین فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۵۱. طیب، سید عبدالحسین، ۱۳۷۸، *أطیب البیان فی تفسیر القرآن*، تهران، اسلام.
۵۲. عروسی حویزی، عبدالعلی بن جمعه، ۱۴۱۵ق، *تفسیر نورالثقلین*، قم، اسماعیلیان، ج ۴.
۵۳. عسکری، حسن بن عبدالله، ۱۴۰۰ق، *الفروق فی اللغة*، بیروت، دار الآفاق الجدیده.
۵۴. فخرالدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، ۱۴۲۰ق، *مفاتیح الغیب*، بیروت، دار احیاء التراث العربی،

۵۵. فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ ق، *العین*، قم، نشر هجرت، ج ۲.
۵۶. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، ۱۴۱۵ ق، *القاموس المحیط*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۵۷. قمی، علی بن ابراهیم، ۱۴۰۴ ق، *تفسیر القمی*، قم، دار الکتب، ج ۳.
۵۸. کاوه، ناصر، ۱۳۹۸، *من قاسم سلیمانی هستم سرباز ولایت*، تهران، نوآوران سینا.
۵۹. کریمی، عبدالمجید، ۱۳۹۹، *رفیق خوشبخت ما*، مشهد، انتشارات زائر رضوی.
۶۰. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ۱۴۰۷ ق، *التکافی*، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ج ۴.
۶۱. کوفی، فرات بن ابراهیم، ۱۴۱۰ ق، *تفسیر فرات کوفی*، تهران، مؤسسه الطبع و النشر فی وزارة الإرشاد الإسلامی.
۶۲. لیثی واسطی، علی بن محمد، ۱۳۷۶، *عیون الحکم و المواعظ*، قم، دار الحدیث.
۶۳. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ ق، *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ج ۲.
۶۴. محققزاده، محمدعلی، ۱۳۸۵، *محبت اهل بیت (ع) از دیدگاه قرآن و حدیث*، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علم و صنعت ایران، مرکز جهانی علوم اسلامی.
۶۵. مرتضی نیا، حمید و حسن خلیلی، ۱۳۹۹، «اخلاق سیاسی در مکتب شهید سلیمانی»، *مقالات دومین همایش بین المللی گام دوم انقلاب*، ش ۲، ص ۱-۱۸.
۶۶. مروتی، سهراب و عبدالجبار زرگوش نسب، ۱۳۸۸، «بررسی تطبیقی آیات مودت و تطهیر در روایات شیعه و اهل سنت»، *معرفت*، ش ۱۴۳، ص ۱۱۱-۱۲۶.
۶۷. مصطفوی، حسن، ۱۳۶۰، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، بنگاه نشر و کتاب.
۶۸. مطهری، مرتضی، بی تا، *مجموعه آثار (تعلیم و تربیت در اسلام)*، تهران، صدرا.
۶۹. معین، محمد، ۱۳۸۶، *فرهنگ فارسی*، تهران، ج ۴.
۷۰. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۴، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۷۱. منسوب به امام جعفر صادق (ع)، ۱۴۰۰ ق، *مصباح الشریعة*، بیروت، اعلمی.
۷۲. منصور، محمدهادی و مبشره نصیری، ۱۳۹۹، «کارآمدی کاربست قاعده حریم حمی در مهار طغیان شهوت جنسی در آخرالزمان»، *پژوهش های مهدوی*، ش ۳۲، ص ۱۳۳-۱۵۱.
۷۳. مهرنیوز، ۱۳۹۸/۱۰/۱۵، «رازهای محبوبیت سردار سلیمانی در خوزستان با مردم از جنگ تا سیل»: <https://www.mehrnews.com>
۷۴. نراقی، مهدی بن ابی ذر، بی تا، *جامع السعادات*، بیروت، اعلمی.

